

Historical Course of Strategies to Deal with the Prolongation of the Trial with a Focus on the Constitutional Revolution

Sayed Hesamoddin Rafiee Tabatabaei¹, Abbas Pahlavanzadeh^{2*}, Marzieh Afzali Mehr³

1. PhD student in Private Law, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University, Karaj Branch, Karaj, Iran.

Email: rafiee.hesam@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University, Karaj Branch, Karaj, Iran.

*Corresponding Author: Email: dr.pahlavanzadeh@yahoo.com

3. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University, Karaj Branch, Karaj, Iran.

Email: ma.afzalimehr@gmail.com

ABSTRACT

Among the various branches of the humanities in different societies, no science can be found that is not significantly influenced by the original knowledge of history and the ups and downs of the times; And the passage of time has not affected history for a long time. In the meantime, the science of law is no exception to this rule, and this knowledge and everything that belongs to it has also changed over the course of history. Legal history forms a major part of the history of civilized societies; And being aware of the evolution of any civilization also requires a correct understanding of various legal issues in the past. In order to see how the issue of delaying the trial or prolonging the process of hearing people's cases in the courts has been raised from the past to the present and what solutions have been resorted to deal with it, in this article, which is a study between the

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/JLR.2023.346247.2081

Received:

24 September 2022

Accepted:

19 January 2023

Published:

4 June 2024

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

history of civilization and law, We will address this issue. Therefore, since the historical constitutional revolution became the source of important changes and developments in the Iranian legal and judicial system, we examine the issue of solutions to deal with the delay of the trial with the temporal focus of the constitutional revolution in the history of Iran.

Keywords: Judiciary, Constitutional, Prolonged Proceedings, Constitutional Revolution, History.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Acknowledgements:

The authors would like to thank Dr. Abbas Pahlavanzadeh and Dr. Marzieh Afzali Mehr for their Cooperation in Preparing and Writing this research.

Author contributions:

Sayyed Hesamoddin Rafiee Tabatabaei: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Abbas Pahlavanzadeh: Supervision.

Marzieh Afzali Mehr: Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Rafiee Tabatabaei, Sayyed Hesamoddin, Abbas Pahlavanzadeh & Marzieh Afzali Mehr. "Historical Course of Strategies to Deal with the Prolongation of the Trial with a Focus on the Constitutional Revolution". *Journal of Legal Research* 23, no. 57 (June 4, 2024): 295-320.

Extended Abstract

Among the different branches of human sciences in different societies, no science can be found that is not significantly influenced by the original knowledge of history and the vicissitudes of the times; And the passage of time has not affected it since long ago. In the meantime, the science of law is not an exception to this rule, and this knowledge and everything that belongs to it has also undergone transformation in the course of history. Legal history constitutes a major part of the history of civilized societies; And being aware of the progress of any civilization also requires a correct understanding of various legal issues in the past. In order to see how the issue of delaying proceedings or prolonging the process of handling people's claims in the courts has been raised from the past until now and what solutions have been resorted to in order to deal with it, in this article, which is a research between the history of civilization and law, we will examine We will discuss this issue. Therefore, since the historical constitutional revolution was the source of important changes and developments in Iran's legal and judicial system, we examine the issue of solutions to deal with the delay of proceedings with the temporal focus of the constitutional revolution in the history of Iran. Procrastination of proceedings can be considered as one of the historical problems of the judicial system, which despite the passage of time and the rise of various individuals and personalities, various solutions have been adopted to reduce it, but still people and even The body of this vast and important institution is involved in this historical problem. The meaning of "procedural delay" is the unreasonable and unconventional prolongation of the process of dealing with disputes, conflicts and demands between people in judicial authorities; And procedural law in its general sense is a branch of law whose purpose is to determine rules about judicial formations, jurisdiction of judicial authorities, determine regulations about types of lawsuits and the implementation of court decisions; In the term of the science of jurisprudence, which itself is an ancient science and one of the prominent sciences in the history of Islam, it is called the science of jurisprudence. In a special sense, litigation is a set of operations and actions that are used with the intention of finding a judicial solution. such as the set of regulations used to make a decision in a specific lawsuit; Or in other words, a hearing is the special concept of a competent judicial authority's consideration of a lawsuit or a matter, i.e. claims, evidence, arguments and demands, considering the answers, in order to issue a decisive opinion. And throughout history, human societies have never been without the need to resolve disputes and achieve demands; As in many historical periods, the lack of consideration of people's lawsuits and neglect of this matter has been the cause of great events and developments. Procrastination is one of

the main problems of the courts handling people's lawsuits. If the history of this matter is carefully studied, it can be seen that since the establishment of the judicial system in Iran, this issue, in addition to the people who have been the masters of the past, has also seriously troubled the managers, rulers and other custodians of the courts, and it continues to trouble us even now. Gives.

Therefore, the delay of proceedings has been one of the primary concerns of all judicial officers throughout history, and they have made great efforts to curb and cure this old and intractable problem of judicial institutions and courts, which is like a stain on the body of the courts. In this regard, jurists and those with experience in the field of judicial science in this valley, in terms of a sense of responsibility and sympathy, both from the point of view of theory and from the point of view of experience, have put forth materials that, if theories and experiences were combined with each other, and used by the legislators of every historical period were arranged, maybe now we were not facing the problem of delaying proceedings to such an extent. Therefore, it is obvious that dealing with such a problem, as an effective matter for the realization of people's rights, whose reduction and elimination are also necessary to achieve justice, should always be accompanied by the study of its historical aspects. Among the historical events of our country, in terms of the changes that took place during the constitutional revolution, it can be the focus of research and other events before and after can be studied around it. Now this question comes to mind that despite the obvious role of speed of action in dealing with disputes and conflicts and people's demands, and its effect on the emergence of dissatisfaction and various events at all times, throughout history, what measures and solutions have been used to resolve the problem Was delaying the trial considered and implemented? The lengthening of the time to deal with the people's lawsuits and the delay in the issuance of the verdict delays the vindication of the right, and the delay in the vindication of the right is nothing less than injustice; In addition, the lengthening of the adjudication process has a negative effect on issuing rulings; It has been proven by experience that the unnecessary prolongation of trials and the increase in the amount of people's disputes cause confusion for judges and governors, and the decisions issued in such situations generally face various legal problems and are subject to violation in many cases. Therefore, it can be said that apart from the fact that the speed in processing and issuing opinions is a desirable thing in itself, it also has a great effect in issuing valid and factual opinions based on legal principles and standards. Having said that, a better understanding of this issue, along with familiarity with its historical course, can help the judicial system to achieve justice.

سیر تاریخی راهکارهای مقابله با اطاله دادرسی با محوریت انقلاب مشروطه

سید حسام‌الدین رفیعی طباطبایی^۱، عباس پهلوان‌زاده^۲، مرضیه افضلی مهر^۳

۱. دانشجوی دکترای حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، کرج، ایران.
rafiee.hesam@gmail.com
۲. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، کرج، ایران.
* نویسنده مسئول: dr.pahlavanzadeh@yahoo.com
۳. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج، کرج، ایران.
ma.afzalimehr@gmail.com

چکیده:

از میان شاخه‌های مختلف علوم انسانی در جوامع گوناگون، هیچ علمی را نمی‌توان یافت که به میزانی چشمگیر متأثر از دانش اصیل تاریخ و فراز و نشیب‌های ایام نباشد؛ و گذران زمان از دیرباز تاکنون آن را تحت تأثیر تاریخ قرار نداده باشد. در این میان علم حقوق نیز از این قاعده مستثنی نبوده و این دانش و هر آنچه متعلق به آن است نیز در گذر تاریخ دستخوش تحول شده است. تاریخ حقوقی تشکیل‌دهنده بخش عمده‌ای از تاریخ تمدن جوامع است؛ و آگاه شدن از سیر تحولات هر تمدنی نیز مستلزم درکی صحیح از مسائل حقوقی مختلف در ادوار گذشته است. برای آنکه ببینیم موضوع اطاله دادرسی یا طولانی شدن فرآیند رسیدگی به دعوی مردمان در محاکم، از گذشته تا به حال چگونه مطرح بوده و برای مقابله با آن به چه راهکارهایی متوسل شده‌اند، در مقاله حاضر که پژوهشی میان تاریخ تمدن و حقوق است، به بررسی این موضوع می‌پردازیم. لذا از آنجا که انقلاب تاریخی مشروطه منشأ تغییر و تحولات مهمی در نظام حقوقی

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2023.346247.2081

تاریخ دریافت:
۲ مهر ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:
۲۹ دی ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:
۱۵ خرداد ۱۴۰۳

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

و قضایی ایران شد، موضوع راهکارهای مقابله با اطاله دادرسی را با محوریت زمانی انقلاب مشروطه، در تاریخ ایران مورد بررسی قرار می‌دهیم.

کلیدواژه‌ها:

دادرسی، مشروطه، اطاله دادرسی، انقلاب مشروطه، تاریخ.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

قدردانی:

بدین وسیله از از جناب آقای دکتر عباس پهلوان‌زاده و سرکار خانم دکتر مرضیه افضلی بابت همکاری در تهیه و نگارش این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

مشارکت نویسندگان:

سید حسام‌الدین رفیعی طباطبایی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - بررسی و ویرایش، نوشتن - پیش‌نویس اصلی.
عباس پهلوان‌زاده: نظارت.
مرضیه افضلی مهر: نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

رفیعی طباطبایی، سید حسام‌الدین، عباس پهلوان‌زاده و مرضیه افضلی مهر. «سیر تاریخی راهکارهای مقابله با اطاله دادرسی با محوریت انقلاب مشروطه». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۳، ش. ۵۷ (۱۵ خرداد ۱۴۰۳): ۲۹۵-۳۲۰.

مقدمه

اطاله دادرسی را می‌توان یکی از مشکلات و معضلات تاریخی دستگاه‌های قضایی به شمار آورد که با وجود این که در گذر زمان و رأس کار آمدن اشخاص و شخصیت‌های مختلف، راهکارهای گوناگونی نیز برای کاهش آن اتخاذ شده است، اما همچنان مردم و حتی بدنه این دستگاه وسیع و مهم، درگیر این معضل تاریخی هستند.

منظور از «اطاله دادرسی» طولانی شدن نامعقول و غیرمترعارف جریان رسیدگی به اختلافات، منازعات و مطالبات میان مردمان در مراجع قضایی است؛^۱ و آیین دادرسی به معنای اعم آن عبارت است از رشته‌ای از علم حقوق که هدف آن تعیین قواعد درباره تشکیلات قضایی، صلاحیت مراجع قضایی، تعیین مقررات راجع به اقسام دعاوی و اجرای تصمیمات دادگاه‌ها است؛ که در اصطلاح علم فقه که خود نیز دانشی با قدمت و از علوم برجسته تاریخ اسلام است به آن علم القضا گویند. دادرسی به معنای خاص، مجموعه عملیات و اقداماتی است که به قصد پیدا کردن یک راه‌حل قضایی به کار می‌رود؛ مانند مجموعه مقرراتی که برای گرفتن یک تصمیم در یک دعوی معین به کار برده می‌شود؛ یا به تعبیری دیگر دادرسی به مفهوم اخص رسیدگی مرجع صالح قضایی به دعوا یا امر مطروحه یعنی ادعاها، ادله، استدلال‌ات و خواسته‌ها، با لحاظ پاسخ‌ها، در جهت صدور رأی قاطع است.^۲ و در طول تاریخ نیز جوامع انسانی هیچ‌گاه از حل‌وفصل اختلافات و دستیابی به مطالبات بی‌نیاز نبوده‌اند؛ چنان که در بسیاری از مقاطع تاریخی، عدم رسیدگی به دادخواهی مردمان و بی‌توجهی به این مهم زمینه‌ساز حوادث و تحولات بزرگی می‌گشته است.

اطاله دادرسی یکی از مشکلات اساسی محاکم رسیدگی‌کننده به دادخواهی مردمان است که اگر سیر تاریخی این امر مورد بررسی و کنکاش قرار گیرد از زمان پایه‌ریزی دستگاه عدلیه در ایران سابقه دارد.^۳ اگر پیشینه این مهم مورد مطالعه دقیق قرار گیرد مشاهده می‌شود که از زمان پایه‌ریزی دستگاه عدلیه در ایران، این مسئله علاوه بر مردمان که ارباب‌رجوع بوده‌اند، مدیران، حاکمان و سایر متولیان محاکم را نیز سخت آزار داده و در حال حاضر نیز همچنان آزار می‌دهد؛ بنابراین اطاله دادرسی از

۱. ایمان دارابی، سید حسام‌الدین رفیعی طباطبایی و سوده حامد توسلی، رفع اطاله دادرسی و توسعه قضایی (تهران: آذرفر،

۱۳۹۷)، ۲۴؛ محمدهادی دارابی، علل اطاله دادرسی و روش‌های جایگزین حل اختلاف (تهران: دفتر گسترش علم

معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷)، ۱۹.

۲. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۱۷.

۳. محمدرضا دلاوری، اطاله دادرسی (تهران: سمت، ۱۳۸۹)، ۲۵.

دغدغه‌های اولیه تمامی متولیان وقت قضایی در طول تاریخ بوده و کوشش وافر داشته‌اند که این معضل کهنه و لاینحل تشکیلات قضایی و محاکم را که مانند لکه‌ای بر بدنه محاکم، خودنمایی می‌کرده و می‌کند به هر نحو ممکن مهار و درمان کنند. در این راستا حقوق دانان و صاحبان تجارب علم قضا نیز در این وادی به لحاظ احساس مسئولیت و همدردی، چه از دید تئوری، چه از نظر تجربی مطالبی را مطرح کرده‌اند که اگر دیدگاه‌ها و تجربیات با یکدیگر تلفیق می‌شدند و مورد بهره‌برداری قانون‌گذاران هر مقطع تاریخی قرار می‌گرفتند، شاید اکنون با معضلی به نام اطاله دادرسی تا این میزان روبه‌رو نبودیم. لذا بدیهی است که پرداختن به چنین معضلی، به‌عنوان امری مؤثر بر احقاق حقوق مردمان که کاهش و رفع آن نیز از لوازم دستیابی به عدالت است، همواره می‌بایست با مطالعه جوانب تاریخی آن همراه باشد؛ که از میان وقایع تاریخی کشورمان با لحاظ تحولات صورت گرفته در دوران انقلاب مشروطه، می‌توان آن را محور بررسی‌ها قرار داد و سایر وقایع قبل و بعد را نیز پیرامون آن مطالعه نمود.

حال این سؤال به ذهن متبادر می‌گردد که با وجود نقش آشکار سرعت عمل، در رسیدگی به اختلافات و منازعات و مطالبات مردمان و تأثیر آن بر بروز نارضایتی‌ها و وقایع مختلف در کلیه مقاطع زمانی، در طول تاریخ چه تدابیر و راهکارهایی به جهت رفع معضل اطاله دادرسی اندیشیده و مورد عمل واقع می‌گشته است؟

طولانی شدن زمان رسیدگی به دادخواهی مردمان و تأخیر در صدور حکم، احقاق حق را به تأخیر می‌اندازد و تأخیر در احقاق حق چیزی کمتر از بی‌عدالتی نیست؛ علاوه بر این که طولانی شدن فرآیند رسیدگی تأثیر منفی در صدور احکام دارد؛ به گونه‌ای که به تجربه ثابت شده است که طولانی شدن بی‌مورد محاکمات و افزایش میزان اختلافات مردمان موجب سردرگمی قضات و حکام می‌شود و آرای صادره در چنین حالت‌هایی عموماً با اشکالات مختلف حقوقی روبه‌رو و در بسیاری از موارد درخور نقض هستند. از این رو می‌توان گفت جدای از این که سرعت در رسیدگی و صدور رأی، فی‌نفسه امر مطلوبی است، در صدور آرای متقن و منطبق با واقع و بر اساس اصول و موازین حقوقی هم تأثیر بسیاری دارد.^۴ با این اوصاف شناخت دقیق‌تر و بهتر این موضوع، به‌طور حتم به همراه آشنایی با سیر تاریخی آن است که می‌تواند دستگاه عظیم قضایی را در راه دستیابی به عدالت یاری رساند.

۴ سید محمدرضا یعقوبی آل، «اطاله دادرسی در محاکم حقوقی» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۶)، ۳۲.

۱ - پیش از انقلاب مشروطه

در عصر هخامنشیان برای آن که امر محاکمه و رسیدگی به دادخواهی مردمان طولانی نشود، برای هر نوع محاکمه زمان معینی تعیین و همواره به طرفین پیشنهاد سازش از طریق حکمیت که مشابه نهاد داوری امروزی است می‌گردید.

هرودت، مورخ یونانی می‌گوید: «شاهان هخامنشی مایل بوده‌اند که بیشتر دعاوی مردم به طریق داوری خاتمه پیدا کند. چنانکه کوروش مقرر داشته بود که اگر کسی محاکمه یا نزاعی با دیگری داشته باشد با توافق داوری تعیین کنند تا به دعوی آنان رسیدگی کند». همچنین به علت زیادی سوابق قضایی و طول و تفصیل قوانین، گروه خاصی به نام «سخنگویان قانون» پیدا شدند که مردم با آنها مشورت می‌کردند و برای پیشبرد دعاوی از آنها کمک می‌جستند.^۵

در عصر ساسانیان، مقررات دادرسی به نحوی بود که از کندی جریان محاکمات جلوگیری می‌کرد و قاضی مکلف بود از گفتگوهایی که ارتباط به دعوی نداشت جلوگیری کند. قطعاتی از کتاب فقهی «ماتیگان هزار دادستان» در دست است و بارتمه^۶ بخشی از آن را ترجمه کرده است که مؤلف آن کتاب درباره آیین دادرسی در عهد ساسانی می‌گوید: «قانون برای احضار شهود مدتی معین کرده بود و مدت دعوی به وسیله نظام‌نامه ثابتی محدود بوده است. مقرراتی نیز برای جلوگیری از مردمان دغل و ستیزه باز که دعاوی را به درازا می‌کشاندند و کارها را آشفته می‌کردند وضع شده بود».^۷

در زمان سلطنت ملک‌شاه سلجوقی قاعده مرور زمان اقامه دعاوی به منظور اصلاحات قضایی به اجرا گذاشته شد. ملک‌شاه سلجوقی با ارشاد وزیر خود، خواجه نظام‌الملک طوسی، دستورالعملی برای قضات صادر کرد تا از قبول دعاوی کهنه امتناع ورزند و به‌طور کلی هرگونه سند و دعوی که سی سال از آن می‌گذشت، غیرقابل استماع بود.

در زمان مغول، مجازات طرح دعاوی واهی که موجب اشتغال وقت دادگاه می‌شد مرگ بود. غازان خان، یکی از سلاطین ایلخانی که به اسلام گروید و دین مبین اسلام را آیین رسمی کشور قرار داد، نسبت به اصلاحاتی اقدام نمود. از جمله این که غازان خان همانند ملک‌شاه سلجوقی، نوعی مرور زمان سی‌ساله مقرر کرد و دستور داد به دعاوی که بیش از سی سال از آن‌ها بگذرد توجه نشود. همچنین فرمان

۵. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۳۵.

6. Bartholomae

۷. همانجا؛ مصطفی دهقان، «تحقیق و ترجمه‌ای جامع از کتاب ماتیگان هزار دادستان»، نشریه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۳۳(۱۳۸۱)، ۵۵-۵۷.

داد که قباله‌ها و حجت‌های کهنه را که سی سال از عمر آنها بگذرد و مورد استفاده واقع شود به اصحاب دعوا پس ندهند، بلکه آنها را در طاس عدالت بشویند.^۸ این قبیل اقدامات قضایی در عصر ایلخانان مغول توسط محاکمی که از آنها با نام یارغو یاد می‌گردد صورت می‌گرفته است؛ که به قضات این محاکم قضایی نیز یارغوچیان گفته می‌شده است.^۹

مشیرالدوله، وزیر عهد ناصرالدین‌شاه، عوامل اطاله دادرسی عدلیه زمان خود را، کثرت پرونده‌های مردم، اشتغال وقت دادگاه و همچنین عیاشی قضات در صرف ناهار و تشریفات غیرضروری می‌دانست و همواره بر اصلاح آن تأکید می‌نمود.^{۱۰}

در زمان ناصرالدین‌شاه، در قاعده چهارم دستورالعمل رئیس و امنای مملکت آذربایجان مقرر شده بود: «چون بعضی مردم به دفع‌الوقت و القای بعضی شبهات در حین مرافعه پاره‌ای اشکالات به میان آورده، می‌خواهند به امتداد ایام مرافعه طرف مقابل را معطل و متضرر نموده، بدین وسایل او را به انجام مقصود خود مجبور نمایند، امنای دیوان‌خانه مدتی مناسب برای مرافعه متداعیین معین کرده و التزام از آنها بگیرند که در ظرف آن مدت مرافعه خود را تمام نمایند و هرگاه در این مدت مرافعه تمام و حقیقت یکی از طرفین به ثبوت رسید نعم‌المطلوب، از آن قرار معمول بدارند و اگر مرافعه طول کشید و معلوم شد که یکی از آنها تغلل و اهمال نموده است، خساراتی که در این مدت به طرف مقابل آن شخص وارد آمده مسترد و عاید داشته، موعدی که به مناسبت آن کار یک ثلث کمتر از مدت اول باشد معین کرده و در ثانی آنها را مجبور به مرافعه نماید. در این صورت هم اگر با اهمال و مسامحه گذرانید و معلوم شد به‌جز دفع‌الوقت و اطناب عمل منظوری ندارند، دیوان‌خانه آن وقت مطالبه حقوق مدعی را از او خواهد نمود، مگر برائت ذمه خود را حکم صریح از شرع جایزالحکم صادر نماید». همچنین در قاعده هشتم دستورالعمل مذکور نیز چنین آمده بود: «اگر کسی به‌موجب سند یا محض حرف ادعایی نماید و بعد از رسیدگی معلوم شود که سندش باطل و حرفش بی‌حساب است خسارت و ضرری که در این ضمن به مدعی علیه رسیده از مدعی گرفته عاید او دارند».^{۱۱}

۸. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۳۶.

۹. جعفر نوری، علی‌اکبر کجیاف و فریدون الهیاری، «محکمه یارغو، پژوهشی در باب محکمه قضایی ایلخانان مغول»، فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، ۲۴(۱۳۹۳)، ۱۴۸-۱۵۰؛ عبدالله و صاف شیرازی، تاریخ تحریر و صاف، به قلم عبدالمحمد آیتی (تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲)، ۲۶۸.

۱۰. مرتضی راوندی، سیر قانون و دادگستری در ایران (تهران: چشمه، ۱۳۶۸)، ۱۲۱.

۱۱. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۳۶.

همان‌گونه که می‌بینیم، در این دستورالعمل محدودیت زمانی برای طرح دعوی و پرداخت خسارت از طرف اشخاص مقصر در اطلاع دادرسی و اشخاصی که دعاوی واهی طرح می‌کنند، به‌عنوان راه‌های مقابله با اطلاع دادرسی شناخته شده است.

ناصرالدین‌شاه، بعد از برگشت از اروپا به‌ظاهر با هدف تشریح در رسیدگی به تظلمات مردم، صندوق عدالت را تأسیس کرد.^{۱۲} این صندوق که به‌صورت چوبی و چهارگوش و دارای اندازه‌ای متوسط بود، در مکانی خاص از پایتخت و برخی ولایات دیگر نصب گردیده و کیف عرایضی داخل آن قرار گرفت تا مردمان عرایض خود را سریع‌تر و با صرفه‌جویی در زمان به اطلاع حاکم برسانند. اگرچه اغلب تسریع دادرسی با مخالفت حاکمان ولایات مواجه می‌گردید.^{۱۳} در بخشی از متن اعلان دولتی تأسیس صندوق عدالت که ضمیمه روزنامه ایران در محرم ۱۲۹۱ هست، چنین آمده است: «و بعد از ملاحظه عرایض، البته به مناسبت هر عرض و مطلبی حکم آن صادر خواهد شد و عرض عارضین در کمال بی‌غرضی و تعطیلی انجام خواهد یافت. به علت این قاعده می‌مونه مستحده البته بعد از این عارضین ولایات بعیده و قریبه به هیچ وجه فوراً به حضور همایون به‌واسطه عرایض خواهند رساند. یقین است که بعد از این قرار مستحسنة، در کل ممالک محروسه ایران به پیرزنی ظلم نشود و اگر هم بشود فوراً به عرض حضور همایون رسیده، رفع جور و ظلم کلیتاً بشود».^{۱۴}

در ادامه آمده است: «تکلیف اشخاصی هم که عریضه خواهند انداخت این است که اولاً، عرایض بیهوده و لغو عرض نکنند. ثانیاً به اغراض شخصی که نسبت به هم دارند، چنین دروغ و خلاف نمایند که یقیناً در پیشگاه عدالت دستگاه ملوکانه معلوم خواهد شد و نویسنده واجب‌القتل خواهد بود. ثالثاً عرایض و ادعاهای کهنه را از پانزده سال الی بیست سال قبل نویسنده که محل اعتنا نخواهد بود». وی با اصلاح وضع صندوق عدالت، در جهت رسیدگی هر چه سریع‌تر به تظلمات مردم در فرمانی اعلام داشت: «آنچه از عرایض راجع به ادارات و وزارتخانه‌های درباری یا اشخاص است که در دارالخلافة حاضرند، عضدالملک با منتهی درجه همت و مراقبت، نخواهد گذاشت دقیقه‌ای تأخیر شده و در ترتیب

۱۲. محمدتقی دامغانی، صد سال پیش از این: مقدمه‌ای بر تاریخ حقوق جدید ایران (تهران: شب‌گیر، ۱۳۵۷)، ۹۸-۹۹؛ محمدحسن بن علی اعتمادالسلطنه، مرات البلدان ناصری، جلد ۳ (بی‌جا: چاپ سنگی، ۱۲۹۵ ق)، ۳۳۱.
۱۳. ایرج کیا، مروری بر تاریخ پست ایران (تهران: نگین، ۱۳۷۶)، ۱۱۱؛ روزنامه وقایع اتفاقیه، یکم ربیع‌الاول ۱۲۹۱ ق، ۱۳.
۱۴. غلامرضا ورهرام، نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار (تهران: معین، ۱۳۸۵)، ۳۴۳-۳۴۴؛ راوندی، پیشین، ۱۳۲.

امر خللی راه یابد».^{۱۵}

اگرچه تأسیس صندوق عدالت با ظاهرسازی گامی در جهت تسریع رسیدگی دعوی مردم بود اما این تأسیس هم مانند اغلب تأسیسات جدید دوره ناصری پس از مدت کوتاهی در برخورد با قواعد و رسوم کهن و خودکامگی درباریان و حکام به تدریج متروک ماند و سپس کلاً به دست فراموشی سپرده شد.^{۱۶}

۲- از انقلاب مشروطه تا کودتای ۱۳۳۲

نابسامانی‌ها در امور قضایی که اطلاع دادرسی یکی از آنها بود تا زمان مشروطه ادامه داشت. تشکیلات قضایی صدر مشروطه بر اساس قانون «اصول تشکیلات عدلیه» مصوب ۲۱ رجب ۱۳۲۹ هجری قمری شکل گرفت. تصویب این قانون را باید آغاز حیات واقعی عدلیه نوین تلقی کرد. در ماده ۳ این قانون آمده است: «برای سهولت جریان و تسویه امور و عدم تراکم دعوی در محاکم ابتدایی، محاکم صلح در جاهایی که قانون معین می‌کند برقرار می‌شوند». چنان‌که ملاحظه می‌شود در تصویب این قانون با هدف جلوگیری از تراکم دعوی در محاکم ابتدایی گام‌هایی برای مقابله با اطلاع دادرسی برداشته شده که البته به دلایلی در عمل آن چنان موفقیت‌آمیز نبوده است. یکی از این دلایل عدم تناسب قوانین عدلیه که از قوانین خارجی اقتباس شده بود، با مقتضیات جامعه بود. اجرای قوانین طولانی و پیچیده درباره مردمی که به قول ملک‌الشعراى بهار از هزار نفر تنها دو نفر باسواد بودند و به‌وسیله قضاتی که خودشان این قوانین را نمی‌فهمیدند و از هر صد حکم صادره تنها پنج حکم مطابق واقع بود، باعث طولانی شدن جریان محاکمات و کندی رسیدگی در محاکم عدلیه شد؛ تا جایی که شکایات مردم نسبت به عدلیه اغلب متوجه طولانی بودن محاکمات بود و حتی صمصام‌السلطنه نماینده دوره چهارم تهران در مجلس شورای ملی از طولانی بودن محاکمات و اجرای قانون اصول محاکمات حقوقی نالان بود؛ و به قول عبدالحسین تیمورتاش دولتمرد دوره‌های قاجار و پهلوی، وقتی کاری به عدلیه ارجاع می‌گشت، برای خاتمه آن عمر عادی کفایت نمی‌کرد. این وضعیت سبب شد که اصلاح قوانین و ارائه طرح‌های ساده‌تر در جهت مقابله با اطلاع دادرسی در دستور کار دولت‌ها قرار گیرد. برای مثال، در برنامه دولت قوام‌السلطنه آمده بود: «از مسائل مهم دیگر که توجه آقایان را جلب می‌کنم اصلاح امور قضایی است

۱۵. وره‌رام، پیشین، ۳۴۳-۳۴۴؛ زهرا طلایی، «بررسی و معرفی نسخه خطی سواد کتابچه شکایت‌ها و عرض حال سال ۱۲۹۲-۱۲۹۱ قمری»، فصلنامه علمی گنجینه اسناد، ۵۶ (۱۳۸۳)، ۴۰.
 ۱۶. علی گل محمدی، «صندوق عدالت، تداوم سنت یا زمینه تجدد»، فصلنامه علمی گنجینه اسناد، ۱۱۱ (۱۳۹۷)، ۹۹-۱۰۳؛ راوندی، پیشین، ۱۳۹.

که در این مدت تجربه و عمل ثابت نموده است قوانینی که فعلاً در جریان است کامل نیست. امیدوارم آقایان نمایندگان تصریح فرمایند که در قوانین قضایی تجدیدنظری شود. طرح ساده‌تری اتخاذ شود که به سرعت جریان محاکمات افزوده، اعتماد عامه را نسبت به مراجع قضایی تکمیل نماید.^{۱۷}

کندی جریان امور قضایی پس از مشروطه همچنان یکی از گرفتاری‌های عدلیه بود؛ تا جایی که وقتی در سال ۱۳۰۵ پس از یک سال از روی کار آمدن رضاخان، علی اکبر خان داور به عنوان وزیر عدلیه کابینه مستوفی‌الممالک قبل از آنکه کابینه رأی اعتماد نمایندگان را جلب کند، با وجود آنکه در قانون چنین اختیاری برای وزیر عدلیه پیش‌بینی نشده بود، عدلیه را منحل کرد؛ و در آن زمان بیست و یک هزار از دعاوی مردم در عدلیه مانده بود و یا این که اجرا نشده بود.

میرزا حسن مستوفی‌الممالک نخست‌وزیر پنج دوره‌ای قاجار که سابقه یک دوره نخست‌وزیری رضاشاه پهلوی را نیز در کارنامه داشت، اصلاح عدلیه در دو بُعد سرعت در رسیدگی و جلوگیری از وقوع دعاوی با اجرای قوانین ثبتی را جزء برنامه‌های خود اعلام کرد. همچنین علی اکبر داور از وزرای عدلیه پهلوی، در نخستین روز وزارت خود راجع به اصول تشکیلات عدلیه اظهار می‌دارد: «اصول تشکیلات و محاکم عدلیه بی‌تناسب با اوضاع زندگی و عادات و طرز عمل و فکر مردم ماست. تشکیلات ما خیلی مفصل و اصول محاکمات خیلی باعث کندی جریان امور می‌شود. متأسفانه این تشکیلات و اصول محاکمات از قوانین فرانسه خیلی باعث کندی جریان امور می‌شود. متأسفانه این تشکیلات و اصول محاکمات از قوانین فرانسه که به اقرار علمای خود آنجا برای فرانسه هم اسباب دردسر و اساساً خیلی کهنه است گرفته شده است. تجربه نشان داده که ما حوصله این همه معطلی و پیچ‌وخم در امور را نداریم؛ بنابراین باید کاری کرد که محاکمات ساده‌تر و سریع‌تر پیش برود».^{۱۸}

وی در جای دیگر اظهار داشت: «به اندازه‌ای که امکان داشته سعی کرده‌ام تشکیلات ساده‌تر و صحیح‌تر باشد. سرعت کار در عدلیه آتیه را خواهید دید». همچنین وی به هنگام بررسی لایحه اعطای اختیارات در مجلس، تأمین عدالت و سرعت در قطع و فصل دعاوی را ویژگی دادگستری نوین دانست. پس از آنکه مجلس اختیاراتی به داور اعطا کرد، وی کمیسیونی برای اصلاح و بازبینی قانون اصول

۱۷. محمد زرننگ، تحول نظام قضایی ایران، جلد ۱ (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱)، ۷۵؛ یوسف متولی حقیقی، «تأملی در رفتارهای سیاسی و فرجام کار عبدالحسین تیمورتاش وزیر دربار رضاشاه»، مجله علمی پژوهشنامه تاریخ، ۱۷ (۱۳۸۸)، ۱۸۰-۱۸۴.

۱۸. ایمان دارابی، «بررسی عوامل مؤثر بر رفع اطلاع دادرسی و توسعه قضایی، مطالعه موردی بر دادگستری شهرستان کرمانشاه در سال ۱۳۹۶» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، ۱۳۹۷)، ۴۰.

محاکمات ۱۳۲۹ هجری قمری، به‌منظور سرعت بخشیدن به جریان رسیدگی تشکیل داد. حاصل کار این کمیسیون، قانون اصول محاکمات معروف به قانون آزمایش بود. در تیرماه ۱۳۰۸ لایحه راجع به تسریع در جریان محاکمات تقدیم مجلس شد. طبق ماده اول این قانون، برای ختم هر دعوی در مرحله ابتدایی ۳ ماه، در مرحله استینافی ۴ ماه و در مرحله تمیزی ۵ ماه از تاریخ تقدیم عرض حال مهلت تعیین شد. چنانچه ظرف مهلت مقرر رسیدگی خاتمه نمی‌یافت، محکمه مربوطه ملزم بود جلسه فوق‌العاده تشکیل دهد. همچنین به‌موجب ماده ۲، وزارت عدلیه مجاز شد در ابتدای هر سال برای خاتمه دادن به دعاوی سال قبل که در محاکم بدایت (ابتدایی)، استیناف و تمیز معوق مانده و از تاریخ تقدیم عرض حال بیش از ۵ ماه گذشته بود، شعب فوق‌العاده ابتدایی، استیناف و تمیز به‌طور موقت تشکیل دهد.^{۱۹}

در قانون مواعد و خسارات و تسریع دعاوی مصوب ۱۳۰۹، قانون تسریع محاکمات مصوب ۱۳۰۹ و ۱۳۱۰ و اصلاحی در سال ۱۳۱۲ و قوانین متعدد دیگری که گاه در قالب ماده واحده به تصویب می‌رسیدند، با تعیین مهلت‌ها و فرصت‌های معین اعتراض به احکام و قرارهای صادره و همچنین با ایجاد تغییرات در تشکیلات و سازمان محاکم، سرعت بخشیدن به جریان محاکمات مدنظر بوده است. قانون تسریع محاکمات مصوب ۱۳۰۹، ایراد مرور زمان را به‌عنوان یکی از ایرادات قابل طرح از طرف مدعی علیه دانست. بعد از مدتی چون وکلا با استناد به ایراد مرور زمان عملاً کار رسیدگی را کند می‌کردند (چون طبق قانون قرار رد یا قبول مرور زمان در هر صورت قابل استیناف و تمیز بود)، داور طی بخشنامه‌ای مجازات ایراد واهی و بی‌ربط مرور زمان را ممنوع‌الوکاله شدن وکلا اعلام کرد.^{۲۰}

همچنین مجموعه‌ای از قوانین و مقررات پیرامون حکمیت، به تصویب رسید که هدف اصلی آن کاهش حجم کار دادگستری و سرعت بخشیدن به حل و فصل دعاوی بود. نخستین قانون در مورد حکمیت در اسفند ۱۳۰۶ به تصویب رسید. داور درباره لایحه حکمیت اظهار داشت: «لایحه حکمیت دو موضوع اساسی را خواسته است در نظر بگیرد. یکی تسریع محاکمه که به‌سرعت بگذرد و یکی دیگر این که تمام جهات انصاف در نظر گرفته شود». قانون حکمیت به‌موجب قانون اصلاح قانون حکمیت مصوب فروردین ۱۳۰۸ اصلاح شد؛ و نیز یک مرتبه دیگر قانون حکمیت در سال ۱۳۱۳ اصلاح شد و سرانجام، در قانون آیین دادرسی مدنی موادی در موضوع ارجاع دعاوی به حکمیت پیش‌بینی گردید. علت توجه بیش از اندازه به تأسیس حقوقی حکمیت این بود که به‌وسیله آن از حجم دعاوی در محاکم

۱۹. زرنگ، پیشین، ۸۳.

۲۰. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۴۱.

کاسته شود و در نتیجه، در جریان محاکمات تسریع گردد.^{۲۱}

در امور کیفری هرچند به اندازه امور حقوقی مشکل کندی رسیدگی مطرح نبود با وجود این مقررات اصول محاکمات جزایی در جهت ایجاد سرعت در ختم شکایات و جریان امور کیفری، با تغییرات و اصلاحاتی مواجه گشت. برای مثال، در سال ۱۳۰۹ قانونی در ده ماده راجع به تسریع در محاکمات جنایی تقدیم مجلس شد و در خرداد همان سال تصویب شد. همچنین به منظور تسریع در رسیدگی و ختم پرونده‌ها لایحه قابل تمیز بودن قسمتی از محکومیت‌های جنحه در سال ۱۳۱۲ به تصویب رسید؛ و نیز در دوران وزارت دادگستری احمد متین دفتری در دوره پهلوی، لایحه اصول محاکمات حقوقی در ۷۲۳ ماده در ۲۵ مهر ۱۳۱۶ تقدیم مجلس شد. دکتر متین دفتری ویژگی‌های این قانون را چنین برشمرد: «۱- عبارات خیلی صاف و روشن تنظیم شده‌اند؛ ۲- سعی شده است که در این قانون وسایل تسریع و تسهیل احقاق حق فراهم شود و حتی عرض حال تلگرافی و فوری را پیش‌بینی کرده‌ایم». قانون اصول محاکمات حقوقی در سال ۱۳۱۸ مورد اصلاح قرار گرفت.

با روی کار آمدن دکتر مصدق و شروع اصلاحات در نظام قضایی، اصلاح قوانین، از جمله قانون آیین دادرسی مدنی، مورد توجه قرار گرفت و کمیسیون‌هایی برای اصلاح و تجدیدنظر در قوانین تشکیل شد. کمیسیون آیین دادرسی مدنی متشکل از تعدادی قضاوت و وکلای دادگستری، لایحه اصلاحی را آماده کرد که پس از بررسی و تجدیدنظر در حضور رئیس دیوان عالی کشور، دادستان کل کشور و دو نفر از رؤسای شعب دیوان عالی کشور به تصویب نهایی دکتر مصدق رسید. اصلاحات مزبور با هدف تسریع در محاکمات و حذف تشریفات زائد صورت گرفت.^{۲۲}

در سال ۱۳۱۲ احمد کسروی^{۲۳} به تأکید یکی از نزدیکان رضاشاه مبنی بر گلايه‌مندی شاه از وضعیت عدلیه و عملکرد داور،^{۲۴} اقدام به نگارش گفتاری در مورد معایب قانون عدلیه و پیشنهادهایی در خصوص

۲۱. همان، ۴۲؛ زرنگ، پیشین، ۸۹.

۲۲. همان، ۱۰۳؛ دارابی، پیشین، ۴۱-۴۲.

۲۳. سیداحمد حکم‌آبادی که بعدها نام خانوادگی کسروی را برگزید، تاریخ‌نگار، زبان‌شناس، پژوهشگر، حقوق‌دان و اندیشمند ایرانی بود. وی استاد ملی‌گرای رشته حقوق در دانشگاه تهران و وکیل دعاوی در تهران بود. او در حوزه‌های مختلفی چون تاریخ، زبان‌شناسی، ادبیات، علوم دینی، روزنامه‌نگاری، وکالت، قضاوت و سیاست فعالیت داشت.

۲۴. علی‌اکبر داور از رجال سیاسی اواخر قاجار و دوره رضاشاه بود که با بنیان‌گذاری دادگستری نوین ایران نامور شد و نقش مهمی در توسعه اقتصادی ایران بازی کرد. او از عوامل مهم تحکیم سلطنت پهلوی و پیشبرد سیاست‌های رضاشاه بود، داور همچنین اولین رئیس کانون وکلای ایران بود. او وزیر و بنیان‌گذار دادگستری مدرن در ایران در زمان رضاشاه بود و در پست‌های وزیر مالیه در کابینه محمدعلی فروغی (۱۳۱۵-۱۳۱۲)، وزیر معارف (فرهنگ)، وزیر عدلیه (دادگستری) انجام

رفع این معایب کرد و پیش‌نویسی از قانون پیشنهادی خود را در هفتاد و هفت ماده ضمن نامه‌ای انتقادی از اوضاع عدلیه و قوانین وقت به شاه ارسال کرد؛ که اگرچه به دست شاه نرسید لکن در قالب نوشتاری مستقل منتشر و مورد استقبال واقع شد. وی قانون وقت را نسخه‌ای اروپایی و نامناسب به حال مردم ایران می‌دانست و مهم‌ترین عامل اطاله دادرسی را نقص قانون و تقلید از اروپا قلمداد می‌کرد. در بخشی از این نوشتار این چنین آمده است: «اعلیحضرت در مدت ده سال پادشاهی خود اصلاح عدلیه را همیشه منظور نظر فرموده، بودجه کافی برای آن منظور و از هیچ‌گونه تقویت دریغ فرموده‌اید. با این همه امروز حال آن اداره این است که اگر شخصی دعوی صد تومانی پیدا کند اولاً خود او راه به عدلیه ندارد و به هر کجا که رود جواب یأس خواهد شنید و مجبور است که وکیل بگیرد و اختیار کار خود را به او بسپارد. ثانیاً برای صد تومان حداقل یک سال باید آمدوشد بکند و خون دل بخورد. این حال یک دعوی ساده صد تومانی است. دعاوی بزرگ و مشکل سال‌های دراز در عدلیه سیر کرده و چه بسا که در نتیجه طول مدت، مدعی از پافشاری جز محو و نابودی نتیجه از کار خود بر نمی‌دارد. غالب دعاوی امروز هفت یا هشت سال طول مدت می‌کشد. اگر اعلیحضرت خواسته باشند که شخصاً تحقیقی در باب طول مدت کارها در عدلیه بفرمایند چه بهتر که احصاییه کارها را از ابتدای عرض حال تا ختام اقدامات اجرایی از عدلیه بخواهند. منشأ خرابی عدلیه و اطاله بیش از هر چیز قانون آن است. این قانون که در ابتدای مشروطه از روی قوانین عثمانی و فرانسه ترجمه شده قابل آن نیست که مملکتی بنیاد عدلیه خود را بر آن استوار کند و تا این قانون هست هر چه اقدام در زمینه اصلاح عدلیه بشود بیهوده و هدر خواهد بود. در جایی که نتیجه یک تظلم هشت سال اتلاف عمر می‌شود، در جایی که یک پیرزن برای یک دعوی سی تومانی مجبور است یک سال بیشتر دوندگی نماید جای گفتگو نیست که چنین قانونی از روی عقل وضع نگردیده. اگر قناتی فرو رفته و محتاج آن باشد که فوری تعمیر خرابی آن را بنمایند و شریکی تن به آن ندهد و حاجت به تظلم بیفتد چنین دعاوی حداقل چهار سال طول خواهد کشید. در دادرسی و احقاق حق چنان‌که عدالت شرط است سرعت عمل نیز شرط است. دادرسی که پس از هشت سال دوندگی نتیجه بدهد آن خود ظلم دیگری است. این قانون اجازه داده که به دعاوی ده مرتبه بیشتر رسیدگی شود و ده حکم مختلف صادر گردد. از سوی دیگر هم تا قانون این است هیچ‌گونه اقدامی در زمینه رسیدگی‌ها مؤثر نیست. پیشنهاد شده که اگر رأی ملوکانه با اجرای آن موافق باشد نتایج قطعی ذیل به دست خواهد

وظیفه کرد. ایجاد نظام قضایی در کشور، تأسیس «اداره ثبت احوال»، تدوین «قانون ثبت اسناد»، «قانون ثبت املاک»، «قانون ازدواج و طلاق» و تأسیس «بیمه ایران» از مهم‌ترین دستاوردهای او بود.

آمد: اولاً- محاکم بسیار ساده‌ای تشکیل خواهد یافت که هر کسی به‌آسانی بتواند تظلم نماید و دعاوی ساده در یکی دو هفته خاتمه یافته، دعاوی مهمه بیش از سه ماه مدت نخواهد کشید. ثانیاً- برای هر شهری عدلیه با تمام مراحل آن رسیده حاجت به سفر کردن از شهری به شهری یا به ارسال پرونده از اینجا به آنجا نخواهد بود. ثالثاً- با این همه توسعه عدلیه بودجه سالانه آن کمتر از میزان امروزی خواهد بود».^{۲۵}

معایب مهم قانون عدلیه از نظر کسروی عبارت‌اند از: ۱- رسیدگی‌های بی‌پایان؛ که به‌ویژه آن را متأثر از رسیدگی‌های غیابی و تمیزی می‌داند. ۲- بیهوده‌کاری‌ها؛ نظیر ابلاغ مکتوب توسط مأمور ابلاغ که این امر را زائد و صرف اعلام رأی توسط خود قاضی به طرفین را کافی می‌داند. همچنین زائد دانستن ابلاغ کتبی برگه اجرائیه با وجود ابلاغ‌های متعدد پیشین و اطلاع از نتیجه دعوی. ۳- گناه نشمردن اقدامات نادرست؛ نظیر امکان انکار مهر یا امضای خود یا امکان مطالبه مجدد طلب. ۴- نیامدن خود طرفین دعوی به محکمه؛ چراکه رجوع اصیل را دارای محاسنی در کشف حقیقت و رجوع وکیل را در برخی موارد دارای معایب می‌داند. ۵- نیامدن قضات به کشف حقیقت و تحقیق. ۶- فزونی قضات و کثرت مخارج؛ که این امر را نیز ناشی‌کنند رسیدگی‌ها و انباشته شدن پرونده‌ها می‌داند.^{۲۶} از نظر وی کلیه معایب مذکور در وهله نخست منتهی به اطاله دادرسی و سلب اعتماد عمومی از دستگاه قضایی می‌شوند؛ لذا راهکار پیشنهادی خود را چنان‌که اشاره شد، اصلاح قانون آیین دادرسی و قوانین پرکاربرد، مطابق مقتضیات ملی و جامعه ایرانی و به دور از تقلید از اروپا می‌داند.

هدایت رویه قضایی از طریق تدوین و گردآوری مجموعه‌های حقوقی و قضایی توسط علمای علم حقوق و مسئولان دستگاه قضا در این دوره، نیز سهم قابل توجهی در تسریع محاکمات و کاهش اشتباهات قضات در صدور آرا داشته است. این در حالی است که اغلب چنین برداشت می‌شود که دستاوردهای مهم نظام حقوقی مربوط می‌شود به سال‌های پس از ۱۳۰۵، یعنی دوره وزارت علی‌اکبر داور. لکن از آثار موجود پیداست که پیش از مسئولیت داور و آغاز اصلاحات قضایی وی نیز تلاش‌های مهمی در جهت هدایت رویه قضایی و تسریع محاکمات صورت گرفته است. به‌عنوان نمونه بروجردی عبهده از ۱۲۹۲ تا بهمن ۱۳۰۵ که عدلیه منحل شد، در حدود چهارده سال ۳۳۹۲ حکم حقوقی دیوان عالی تمیز را بررسی کرده و گزیده‌ای از آنها را در مجموعه‌ای گردآوری کرده است. وی در مجموعه

۲۵. احمد کسروی، قانون دادگری (تهران: نشر پیمان، ۱۳۲۴)، ۱-۵.

۲۶. همان، ۵-۱۷.

آرای گردآوری‌شده خود همچنین از میان بیش از ۸۴۶۰ رأی، ۶۳۲ اصل قضایی استخراج کرده بود؛ که چنین اقدامی را می‌توان به‌نوعی مهم‌ترین شرح و تفسیر اصول محاکمات و جریان‌دهی به آن در راستای اجرای صحیح در محاکم و هدایت رویه قضایی دانست. حقوق‌دانانی نظیر وی با گردآوری چنین مجموعه‌هایی در حقیقت سعی بر گسترش منطق نهادهای نظام حقوقی جدید و کمک به استقرار و تثبیت جایگاه آنها داشته‌اند؛ که یکی از این نهادهای نظام حقوقی جدید دیوان تمیز بود و کارکردش آن بود که اگر محاکم تالی در فهم مقصود مقنن یا در تطبیق آن اشتباهی کرده باشند، این مسئله جبران شده و در نتیجه مطابق تصمیمات دیوان تمیز، محاکم عموماً دارای رویه قضایی واحد شوند که این امر خود تسریع رسیدگی و بهبود کیفیت آن را می‌تواند به دنبال داشته باشد. همچنین آشکار است که حقوق‌دانانی نظیر عبده با توجه به ریاست وی بر محکمه عالی انتظامی قضاات در حدود ربع قرن، به این درک رسیده بودند که در نظام حقوقی نوپای آن دوره که بسیاری از قوانین برای نخستین بار اجرایی می‌شدند، قضاات محاکم، ذهنیت قبلی و تعلیمی در خصوص تفسیر یا اجرای این قبیل قوانین نداشتند که چنین نقیصه بی‌شک منشأ تخلفات بسیار و اطاله امر می‌شده است. لذا تدوین و انتشار مجموعه‌هایی این چنین راهکاری مفید در جهت تسریع امر و هدایت رویه قضایی بوده است.^{۲۷}

ارسالان خلعتبری^{۲۸} از حقوق‌دانان وقت، بخشی از علت اطاله دادرسی را مربوط به ارباب‌رجوع می‌داند. چراکه گاه مراجعه‌کنندگان به جهت دستیابی به منافع شخصی خود و تزییع حقوق دیگران اقداماتی می‌کنند که منجر به اطاله دادرسی می‌شود؛ نظیر مواردی که یکی از طرفین دعوی متوسل به راه‌هایی می‌شود که قانون آیین دادرسی مدنی برای اطاله محاکمه پیش پای اصحاب دعوی گذاشته است؛ و بخش دیگر علت اطاله دادرسی مربوط به تشریفات زائدی است که به حکم قانون، قضاات مکلف به رعایت آن هستند؛ و اگر هم به ایشان انتقادی شود علت احتیاط خود را بازخواست محکمه عالی انتظامی قضاات بیان می‌دارند. وی در مقاله‌ای در سال ۱۳۳۱ چنین اظهار می‌دارد: «آن چیزی که بیش از هر کس و هر چیز مؤثر در اطاله دادرسی است همین قانون آیین دادرسی است که برای فرار در مقابل قانون و تزییع حق مردم و ایجاد زحمت برای شاکی بهترین وسیله است و با کمال تأسف عده‌ای از وکلای دادگستری نیز از این نقص برای پیشبرد منظور خود استفاده می‌کنند. یکی در مواقعی که خود

۲۷. محمد بروجردی عبده، اصول محاکمات حقوقی، درس آقا میرزا محمد بروجردی عبده، به کوشش: سید ناصر سلطانی، جلد ۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۷)، ۵-۱۲.

۲۸. ارسالان خلعتبری وکیل دادگستری، نویسنده و سیاستمدار دوره پهلوی، نماینده سه دوره مجلس شورای ملی، از بنیان‌گذاران کانون وکلای دادگستری و نیز مدت کوتاهی شهردار تهران و همچنین استاندار گیلان بود.

را ناچار می‌بینند و یکی در مواقعی که برای کمک به موکل خود بخواهند از این ستون به آن ستون کنند تا شاید خستگی شاکی از جریان رسیدگی باعث شود به مذاکرات دوستانه و طریق مسالمت‌آمیز حاضر شود؛ که در هر صورت موجب عدم رضایت عمومی از دادگستری است.» وی همچنین راهکارهای پیشنهادی خود را به صورت تمثیلی معرفی می‌کند تا با ذکر این مثال‌ها نشان دهد که با تغییر قانون آیین دادرسی مدنی محاکمات تسریع و اطاله تا حدودی رفع می‌شود: «۱- بهتر است تمام محاکمات جریان اختصاری داشته باشند و مخاطبان بتوانند به وسیله لایحه مطالب خود را به اطلاع محکمه برسانند. ۲- به محاکم اجازه تحقیقات موردنظر از اشخاص داده شود تا زودتر در جریان امور قرار گیرند. ۳- باید پس از تشکیل جلسه، محاکمه آن قدر ادامه داشته باشد تا رسیدگی پایان یابد و موجبات تجدید جلسه حذف شود؛ که این روش در برخی ممالک مجری است و باعث می‌شود طرفین فرصت وقت‌کشی و اطاله نداشته باشند. ۴- مراجعه به دیوان عالی کشور در دعاوی بیشتری محدود گردد و این محدودیت را از نظر مبلغ برداشته و به نوع دعوی متوجه ساخت. ۵- در دعاوی مربوط به طبقات متوسط و بی‌بضاعت تشریفات برداشته شود و حتی به شکایات شفاهی هم رسیدگی شود و ...»^{۲۹}

۳- پس از کودتای ۱۳۳۲

آمارهای مقایسه‌ای سالانه و حتی ماهانه، بیانگر افزایش تعداد پرونده‌های مطروحه در دادگستری در طول دوره بیست‌وپنج‌ساله پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا پیروزی انقلاب اسلامی هستند. در طول این دوره، تلاش‌ها و اقدامات را در بسیاری از قوانین، تصمیمات و اظهارنظرها می‌توان ملاحظه کرد. برنامه دولت‌ها در طول این دوره به این نکته تأکید و تصریح داشته است که به دنبال سرعت بخشیدن به دادرسی‌ها بوده‌اند؛ به‌طور مثال در برنامه دولت زاهدی عبارت «تأمین وسایل لازم برای تسریع در رسیدگی» و در برنامه دولت شریف امامی عبارت «تقویت قوه قضاییه به منظور تسریع در رسیدگی» دیده می‌شوند. اجلاس عالی قضایی که در بهمن ۱۳۳۷ و خرداد ۱۳۵۱ تشکیل شد موضوع اطاله دادرسی و کندی جریان محاکمات را در دستور کار خود قرار داد. محمدرضا پهلوی نیز به هنگام معرفی کابینه حسنعلی منصور در مورد دادگستری سه نکته را متذکر شد: «دادگستری از سیاست به دور باشد؛ رسیدگی سریع باشد و با فساد مبارزه شود».

عدم رضایت مردم از کندی رسیدگی و اطاله دادرسی بدان حد بود که به نحو اغراق‌آمیزی تسریع در

۲۹. ارسالن خلعتبری، «لزوم تغییر قانون آیین دادرسی مدنی»، کانون وکلا، ۲۳(۱۳۳۱)، ۱۷-۲۱.

محاکمات توصیه می‌شد؛ چنان‌که زاهدی در مقام نخست‌وزیری در دیدار با قضات اظهار داشت: «حکم نسیه صحیح و حتی غلط اما سریع و فوری به مراتب بهتر از حکمی است که پس از دو یا سه سال نسبت به امری از طرف دادگاه‌ها صادر گردد؛ زیرا برای آن حکم غلط مرجعی هست». این عبارت را هجده سال بعد (سال ۱۳۵۱) صادق احمدی وزیر دادگستری وقت در کنفرانس عالی قضایی، این‌گونه بیان نمود:

«سیلی نقد بهتر از حل‌وای نسیه است؛ و محکومیت به موقع بهتر از حاکمیت بی‌موقع است».^{۳۰}

موضوع سرعت بخشیدن به جریان دادرسی امری بود که مقامات دادگستری نسبت به آن افتخار می‌کردند. برای مثال، هادی هدایتی از وزرای دوره پهلوی در مقام مقایسه دوران وزارت خود با دوره قبل از آن، طی گزارشی به مجلس اظهار داشت: «تا حدود بیست ماه پیش مشکلات دستگاه قضایی را گفتم. در رأس این مشکلات بطیء جریان رسیدگی بود. رسیدگی در تمام محاکم طولانی بود. نوبت رسیدگی به شش ماه و هفت ماه و حتی بعضی اوقات به یک سال، مخصوصاً در عالی‌ترین مرجع قضایی مملکت یعنی دیوان کشور که وقت رسیدگی به دو یا سه سال رسیده بود. اکنون پس از ۲۰ ماه با کمال افتخار اعلام می‌کنم که در دیوان کشور پرونده معوقه نداریم. در سایر مراجع قضایی نیز نوبت رسیدگی بسیار پایین آمده و حتی در بعضی محاکم به بیست و سی روز رسیده است».

همچنین هویدا، نخست‌وزیر وقت حکومت پهلوی، در دیدار با اعضای کانون وکلای دادگستری مرکز با اذعان به معضل اطاله دادرسی خطاب به وکلای حاضر اظهار داشت: «دادگستری کند است. بنده و وزیر دادگستری هر دو معتقدیم که کار ما کند است؛ ولی انتظار من از شما این است که شما کندترش نکنید».^{۳۱}

یک سال بعد، صادق احمدی وزیر دادگستری کابینه هویدا در جلسه تحلیف کارآموزان قضایی با ارائه آمار مقایسه‌ای که حاکی از پیشرفت امور و سرعت جریان کار محاکم بود، اظهار داشت: «در دیوان کشور ما پرونده‌ای که رسیدگی به آن سه یا چهار سال طول می‌کشید اکنون شش ماه طول می‌کشد».^{۳۲} به عقیده برخی از حقوق‌دانان و سیاستمداران وقت، آنچه موجب ایجاد اشتباه می‌شود در حقیقت مفهوم دادگستری است. ارسال خلعتبری در مقاله‌ای در سال ۱۳۴۶ اظهار می‌دارد: «اگر بخواهیم از جنبه زمانی اظهارنظر کنیم باید بگوییم که مفهوم دادگستری خوب در زمان ما این نیست که کارها

۳۰. راوندی، پیشین، ۱۴۰.

۳۱. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۴۵.

۳۲. همانجا

سریعاً خاتمه یابد، همین اشتباه سبب شده در سال‌های زیادی که وقت صرف اصلاح قوانین جهت سرعت گرفتن رسیدگی شده به اصل موضوع توجه لازم به تناسب اهمیت نشود. اصل موضوع این است که دادگستری باید هماهنگ با زمان باشد و برای آنکه هماهنگ با زمان باشد باید با خواسته‌ها و پیشرفت‌های زمان مطابق بوده و از شرایطی بهره‌مند باشد». خواسته‌ها و شرایط موردنظر عبارت‌اند از رعایت حقوق فردی، تساوی دولت و افراد، حفظ استقلال قوه قضائیه و عدم تأثیرپذیری از قوه مجریه، حفظ اصول قانونی، ارزش علمی متناسب با پیشرفت زمان، اصلاح تدریجی قوانین هماهنگ با قوانین مترقی دنیا، نظارت بر قوانین و پیشگیری از اعمال نفوذ. به عقیده وی آنچه از لحاظ دادگستری اهمیت دارد نخست کیفیت و ارزش آن از جهاتی است که منظور از تأسیس دادگستری و مفهوم مورد انتظار دادگستری است و موضوع سرعت کار در رسیدگی بعد از تأمین این منظور است. چراکه در صورت تأمین شرایط و خواسته‌های مذکور به‌طور هماهنگ با زمان، خودبه‌خود معضل سرعت رسیدگی نیز رفع می‌شود. لذا راهکار مقابله با اطاله دادرسی را از دیدگاه حقوق دانانی نظیر خلعتبری می‌توان در رعایت حقوق فردی، تساوی دولت و افراد، حفظ استقلال قوه قضائیه و عدم تأثیرپذیری از قوه مجریه، حفظ اصول قانونی، ارزش علمی متناسب با پیشرفت زمان، اصلاح تدریجی قوانین هماهنگ با قوانین مترقی دنیا، نظارت بر قوانین و پیشگیری از اعمال نفوذ جستجو کرد.^{۳۳}

به‌طور کلی بعد از کودتای ۱۳۳۲ برای مقابله با اطاله دادرسی سه دسته تدابیر و اقدامات صورت گرفت: توسعه تشکیلات قضایی، اصلاحات راجع به آیین و تشریفات دادرسی و تدابیر اداری؛ که در ذیل به‌طور خلاصه به بررسی این تدابیر و اقدامات می‌پردازیم.

۳-۱- توسعه تشکیلات قضایی

توسعه کمی دادگاه‌ها و افزایش شعب و ایجاد حوزه‌های قضایی جدید از اقدامات مؤثر در جهت تسریع رسیدگی بود. توسعه دادگاه‌های اختصاصی وابسته به دادگستری همچون دادگاه خانواده، دادگاه اطفال بزهدکار و دادگاه رسیدگی به جرایم و تخلفات رانندگی ضمن آنکه از لحاظ رعایت تخصص و دقت بسیار مفید بود، در تسریع رسیدگی نیز تأثیر بسزایی داشت.

همچنین ایجاد چند هزار خانه انصاف حتی در دورافتاده‌ترین روستاها و ایجاد شورای داور در تمام شهرها با توجه به سادگی آیین دادرسی در این مراجع، دسترسی مردم به دادگستری را تسهیل کرد و به

۳۳. ارسال خلعتبری، «دادگستری هماهنگ با زمان»، کانون وکلا، ۱۰۶ (۱۳۴۶)، ۵۸-۶۵.

جریان محاکمات سرعت بخشید؛ به‌عنوان مثال، تنها در سال ۱۳۵۰ تعداد ۴۴۶۴۴۱ پرونده در خانه‌های انصاف و شوراهای داورى رسیدگی و مختومه شد.^{۳۴}

۲-۳- اصلاحات راجع به آیین و تشریفات دادرسی

حذف تشریفات زائد و ساده کردن فرآیند دادرسی موضوع بسیاری از قانون‌گذاری‌ها، سخنرانی‌ها و مباحث قضایی این دوره بود. هرگاه سخن از اصلاح دادگستری به میان آمده است؛ به دنبال آن پیچیدگی قوانین و ضرورت اصلاح آنها مطرح شده است. به‌طور مثال علی امینی، وزیر دادگستری وقت حکومت پهلوی، با حضور در مجلس اظهار داشت: «دو اشکال متوجه دادگستری است؛ یکی راجع به تشکیلات و دیگری راجع به قوانین که بسیار پیچیده است. باید قوانین را ساده کرد. پیچ‌وخم‌هایی را که وکلا به‌درستی از آن استفاده می‌کنند باید از بین برد تا تسریعی در کار شود».^{۳۵}

با اصلاحات سال‌های ۱۳۳۴، ۱۳۳۷، ۱۳۳۹، ۱۳۴۷ و ۱۳۴۹ بسیاری از مقررات قانون آیین دادرسی مدنی در جهت سرعت بخشیدن به محاکمات مورد تجدیدنظر واقع شدند. پذیرش سیستم مبادله لوایح و کاهش موارد مشمول دادرسی اختصاری در دعاوی مدنی، توسعه صلاحیت دادگاه‌های بخش مستقل، تقلیل موارد قابل تجدیدنظر از احکام دادگاه بخش، ایجاد تغییرات در موارد و مواعد پژوهش و فرجام در جهت کاستن از آنها، اصلاحات راجع به ابلاغ دادخواست، اعتراض به احکام غیابی، تجدید جلسات، داورى، موارد ارجاع به کارشناسان، رسیدگی به اصالت سند و ... از جمله اصلاحاتی بودند که با هدف تسریع دادرسی در قانون آیین دادرسی صورت گرفتند. استثنا کردن دعاوی خانوادگی از تشریفات قانون آیین دادرسی مدنی طبق قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳ نیز اقدامی دیگر برای جلوگیری از اطاله دادرسی بود.^{۳۶}

۳-۳- تدابیر اداری

علاوه بر اقدامات قانونی مذکور، بعضی تدابیر اداری به‌منظور سرعت بخشیدن به جریان محاکمات مورد توجه قرار گرفتند. افزایش ساعات کار محاکم مانند دوسره کردن کار دیوان عالی کشور، فعالیت واحدهای قضایی در ساعات غیراداری، کنترل آمار فعالیت‌های محاکم و تشویق و تنبیه آنها، استفاده از

۳۴. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۴۶.

۳۵. دارابی، پیشین، ۴۵.

۳۶. قانون حمایت خانواده ایران، مصوب ۱۳۵۳ مجلس شورای ملی

شیوه‌های مدرن تنظیم پرونده‌ها و استفاده از وسایل الکترونیکی، از جمله تدابیری بود که با هدف مقابله با اطاله دادرسی انجام شد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، توجه ویژه‌ای به مقابله با اطاله دادرسی به‌ویژه در امور کیفری، شده است. یکی از اهداف قانون‌گذار از حذف نهاد دادرسی و تشکیل دادگاه‌های عام، تسریع در دادرسی عنوان شد. در دفاع از لایحه تشکیل دادگاه‌های عام، وزیر دادگستری وقت در مجلس اظهار داشت: «باید مردم را از این سرگردانی زائد و طولانی شدن دادرسی‌ها و مسائل، واقعاً نجات بدهید؛ که این مشکل عمده ما در عدلیه است». در مقابل، عده‌ای از نمایندگان مجلس لایحه مزبور را موجب اطاله دادرسی بیشتر می‌دانستند؛ و حتی یکی از نمایندگان مجلس در مخالفت با لایحه مزبور اظهار نموده است: «لابد همان طوری که در مقدمه آن لایحه اصلی هم آمده، نظرشان تسریع در رسیدگی است. من می‌خواهم عرض کنم که این اصولاً موجب تسریع نمی‌شود، بلکه موجب اطاله بیشتر می‌شود».^{۳۷}

نهاد دادرسی که در سال ۱۳۷۳ از سیستم قضایی کشور حذف شد، با هدف تسریع در رسیدگی در سال ۱۳۸۱ احیا شد. در برنامه توسعه قضایی، کوتاه کردن فرآیند دادرسی از اولویت‌های دستگاه قضایی قرار گرفت. در این راستا اقدامات بسیاری انجام شده که ایجاد شوراهای حل اختلاف و تشکیل کمیته‌های رفع اطاله دادرسی در استان‌ها، از جمله آنها است.^{۳۸}

همچنین از جمله راهکارهای دستگاه قضایی در دوره حاضر توسط جمهوری اسلامی، در جهت کاهش اطاله دادرسی می‌توان به اصلاح فرآیندهای رسیدگی، طرح دعاوی با مشاوره یا مداخله وکیل، تخصصی شدن محاکم، اطلاع‌رسانی به شیوه‌های جدید، ثبت دعاوی و انجام ابلاغ‌ها با استفاده از وسایل ارتباطی جدید، صدور دستورالعمل‌های اجرایی، تشکیل کمیته‌های اجرایی، بازشماری پرونده‌ها و آمارگیری دقیق، کنترل حضور و غیاب کارکنان اداری و قضایی، اصلاح شیوه تعیین وقت برای مردم، تعیین زمان استاندارد رسیدگی در قالب دستورالعمل‌ها و اصلاح و ایجاد نهادهای تکمیلی نظیر نهاد دوری، شوراهای حل اختلاف، مراکز کارشناسی قوه قضائیه و تشکیل دفاتر خدمات قضایی برای تسریع و تسهیل مراجعات و پیگیری‌های مردمی، اشاره نمود.^{۳۹}

۳۷. دارابی، رفیعی طباطبایی و حامد توسلی، پیشین، ۴۷.

۳۸. راوندی، پیشین، ۱۶۸؛ نک: طیب افشارنیا و حجت مبین، اطاله دادرسی و توسعه قضایی (تهران: خرسندی، ۱۳۸۸).

۳۹. سید حسام‌الدین رفیعی طباطبایی، «بررسی اقدامات قوه قضائیه در راستای اصلاح فرآیندهای رسیدگی و تأثیر آن بر کاهش اطاله دادرسی»، مطالعات فقه اقتصادی، ۴(۱۳۹۹)، ۴۱-۴۵.

نتیجه‌گیری

از مجموع مطالب مطروحه در صفحات گذشته این مقاله می‌توان به‌خوبی دریافت که مسئله طولانی شدن فرآیند رسیدگی به دعاوی و مطالبات و منازعات مردمان در محاکم کشورمان که از آن با عنوان اطاله دادرسی یاد می‌گردد، امری با سابقه تاریخی طولانی است؛ که با وجود تغییرات بسیار و نیز ارائه تجربیات و تئوری‌های فراوان از ناحیه متولیان امر و اشخاص صاحب‌نظر در حوزه‌های تاریخی، حقوقی و قضایی که در مقاله حاضر با محوریت زمانی انقلاب مشروطه بررسی و مطالعه گردیدند، همچنان این مسئله تأثیرگذار بر تسریع احقاق حقوق مردمان ریشه‌کن نگردیده است؛ و بدیهی است که طولانی شدن دستیابی ملت بر حقوق و مطالبات خود نیز یکی از نمونه‌های آشکار دور شدن از مسیر عدالت است که همواره در طول تاریخ، دستیابی به حقیقت عدالت از مهم‌ترین و برجسته‌ترین اهداف مردمان و حکومت‌های مختلف بوده است؛ و تلاش در پی تحقق این آرمان حوادث مختلفی را در گذر ایام رقم زده است؛ و هرگونه اقدام و تلاشی با هدف تسریع در احقاق حقوق و مطالبات مردمان یک مرزوبوم گامی است مؤثر در راستای عدالت‌خواهی. بر همین اساس می‌توان نتیجه گرفت که گام اول در جهت عدالت‌خواهی در دستگاه قضایی کشور چیزی جز کوتاه نمودن مدت‌زمان رسیدگی به مطالبات و اختلافات نیست؛ و در جهت دستیابی به این مهم، مطالعه سیر تاریخی، تجربیات گذشته و اقدامات مؤثر نسل‌های گذشته می‌تواند منشأ الهام و ایده‌ها و راهکارهای مؤثر گردد.

فهرست منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. مرات البلدان ناصری، جلد ۳. بی‌جا: چاپ سنگی، ۱۲۹۵ ق.
- افشار نیا، طیب و حجت‌مبین. اطاله دادرسی و توسعه قضایی. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۸.
- بروجردی عبده، محمد. اصول محاکمات حقوقی، دروس آقا میرزا محمد بروجردی عبده، به کوشش سیدناصر سلطانی، جلد ۱. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۷.
- خلعتبری، ارسلان. «دادگستری هماهنگ با زمان». نشریه کانون وکلا، ۱۰۶ (۱۳۴۶)، ۵۸-۶۵.
- خلعتبری، ارسلان. «لزوم تغییر قانون آیین دادرسی مدنی»، نشریه کانون وکلا، ۲۳ (۱۳۳۱)، ۱۷-۲۱.
- دارابی، ایمان. «بررسی عوامل مؤثر بر رفع اطاله دادرسی و توسعه قضایی، مطالعه موردی بر دادگستری شهرستان کرمانشاه در سال ۱۳۹۶». پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، کرج: دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، ۱۳۹۷.
- دارابی، ایمان، سید حسام‌الدین رفیعی طباطبایی و سوده حامد توسلی. رفع اطاله دادرسی و توسعه قضایی. تهران: نشر آذرفر، ۱۳۹۷.
- دارابی، محمدهادی. علل اطاله دادرسی و روش‌های جایگزین حل اختلاف. تهران: نشر دفتر گسترش علم معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷.
- دامغانی، محمدتقی. صد سال پیش از این: مقدمه‌ای بر تاریخ حقوق جدید ایران. تهران: نشر شب‌گیر، ۱۳۵۷.
- دلآوری، محمدرضا. اطاله دادرسی. تهران: نشر سمت، ۱۳۸۹.
- دهقان، مصطفی. «تحقیق و ترجمه‌ای جامع از کتاب ماتیکان هزار دادستان». نشریه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۳۳ (۱۳۸۱)، ۵۵-۵۸.
- راوندی، مرتضی. سیر قانون و دادگستری در ایران. تهران: نشر چشمه، ۱۳۶۸.
- رفیعی طباطبایی، سید حسام‌الدین. «بررسی اقدامات قوه قضائیه در راستای اصلاح فرآیندهای رسیدگی و تأثیر آن بر کاهش اطاله دادرسی». مطالعات فقه اقتصادی، ۲، ۴ (۱۳۹۹)، ۳۰-۴۷.
Doi: 20.1001.1.26767163.1399.2.1.3.5
- روزنامه وقایع اتفاقیه، یکم ربیع‌الاول ۱۲۹۱ ق.
- زرنگ، محمد. تحول نظام قضایی ایران، جلد ۱. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
- طلایی، زهرا. «بررسی و معرفی نسخه خطی سواد کتابچه شکایت‌ها و عرض حال سال ۱۲۹۲-۱۲۹۱ قمری». فصلنامه علمی گنجینه اسناد، ۵۶ (۱۳۸۳)، ۳۹-۴۳.
- قانون حمایت خانواده ایران، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۵۳.
- قانون اصلاح قانون حکمیت ایران، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۰۸ و ۱۳۱۳.
- قانون اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه و حکام صلیحیه ایران، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۲۹ ق.
- قانون اصول محاکمات حقوقی ایران، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۲۹ ق.
- قانون تسریع محاکمات ایران و اصلاحیه آن، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۰۹ و ۱۳۱۲.
- قانون حکمیت ایران، مصوب مجلس شورای ملی، ۱۳۰۶.
- کسروی، احمد. قانون دادگری. تهران: نشر پیمان، ۱۳۲۴.
- کیا، ایرج. مروری بر تاریخ پست ایران. تهران: انتشارات نگین، ۱۳۷۶.
- گل محمدی، علی. «صندوق عدالت، تداوم سنت یا زمینه‌تجدد». فصلنامه علمی گنجینه اسناد، ۱۱۱ (۱۳۹۷)، ۹۴-۱۱۷.
- متولی حقیقی، یوسف. «تأملی در رفتارهای سیاسی و فرجام کار عبدالحسین تیمورتاش وزیر دربار رضاشاه».

- مجله علمی پژوهشنامه تاریخ، ۱۷(۱۳۸۸)، ۱۶۳-۱۸۴.
- نوری، جعفر، علی‌اکبر کجباف و فریدون الهیاری. «محکمه یارغو، پژوهشی در باب محکمه قضایی ایلخانان مغول». فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)، ۲۴(۱۳۹۳)، ۱۳۹-۱۵۸.
  - وهرام، غلامرضا. نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار. تهران: نشر معین، ۱۳۸۵.
  - و صاف شیرازی، عبدالله. تاریخ تحریر و صاف به قلم عبدالمحمد آیتی. تهران: نشر مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲.
  - یعقوبی آل، سید محمدرضا. «اطاله دادرسی در محاکم حقوقی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۶.